

Levél

Ez az a levél, amit Philipp Lord Chandos, Earl of Bath kisebbik fia Francis Baconnak¹, a későbbi Lord Verulam és St. Albans Viscountnak írt, amelyben elnézést kér barátjától irodalmi tevékenysége teljes elmaradásáért.

Kegyess öntől, mélyen tisztelt barátom, hogy szemet huny két éves hallgatásom fölött, és így ír nekem. Több, mint kegyess az irántam való aggodása, idegenkedése attól a szellemi bénulástól, amibe belenémulni látszom, könnyedsége és tréfálozása, ami csak a nagy embereknek adatik meg, akik tudatában vannak az élet veszedelmes voltának és mégsem csüggedtek el.

Ön Hippokrates aforizmájával zárja sorait: „Qui gravi morbo correpti dolores non sentiunt, iis mens aegrotat” és úgy véli, nemcsak azért szorulok orvosságra, hogy rosszulémet enyhítse, hanem sokkal inkább, hogy gondolkodásom bensőm állapotához idomuljék. Szeretnék úgy válaszolni, ahogy megérdemli tőlem, szeretnék teljesen megnyilatkozni önnek, és nem tudom, miképp viszonyuljak hozzá. Nem is tudom, ugyanaz vagyok-e még, mint akinek az ön drága levele szól; aztán én vagyok-e az most huszonhat évesen, aki tizenkilenc éves korában azt az Új Párizst, azt a Daphné álmát, azt az Epithalamiumot² írta, ezeket a szavai pompájától tán-

¹ BACON, Francois, ang. filozófus és államférfi London 1561. 01. 22 – London 1626. 04. 09. Jogász, 1618-ban lordkancellár és Veluram bárója; 1620/21 Saint Albans Viscontja

1621-ben megvesztegetés miatt elveszti közhivatalait.

² A görögöknél és a rómaiaknál mennyegzői dal, amelyet az ifjak és lányok az ifjú házások hálószobája előtt énekeltek; ~ ot többek között Sappho, Theokritos, Catullus és Statius költöttek. A reneszánszban újra kedvelt műfaj lesz, ld. pl. T. Tasso.

torgó pásztorjátékokat, melyekre egy mennyei királynő és néhány végtelenül elnéző lord és úr még emlékezni kegyeskednek? És ugyancsak én vagyok-e az, aki huszonhárom évesen Velence nagy terének kő árkádjai alatt latin időszakok olyan hálózatára lelt önmagában, melynek szellemi alapja és felépítése belül jobban elkápráztatatta, mint Palladio és Sansovin tengerből felbukkanó építményei? És ha egyébként ugyanaz vagyok, olyan tökéletesen kitörlődhetett volna felfoghatatlan bensőmből megfeszült gondolkodásom agyrémének minden nyoma és hege, hogy az ön, előttem fekvő levelében annak a kis értekezésnek a címe idegenül és hidegen néz rám, sőt, nem tudtam azonnal összefogott szavak megszokott képeként felfogni, hanem csak szóról-szóra megérteni, mintha ezek a latin szavak, így összekapcsolva, először kerülnének a szemem elé? De hisz mégis én vagyok az egyesegyedül, és retorikusak ezek a kérdések, retorikusak, melyek illenek a nőkhöz és az egyszerű ember házába, akiknek korunkban olyannyira túlbecsült hatalmi eszközei azonban nem elegendőek ahhoz hogy a dolgok belsejébe hatoljunk. De nekem fel kell tárnom a bensőmet ön előtt: különtség, rossz szokás, ha úgy tetszik, elmém betegsége, ha így jobban érti, hogy engem egy ugyanolyan áthidalatlan szakadék választ el a látszólag előttem fekvő irodalmi munkáktól, mint azoktól, melyek mögöttem vannak és amelyeket, — oly idegenül szólnak hozzám, hogy — tétovázom a tulajdonomnak nevezni.

Nem tudom, hogy odaadó jóindulatát vagy inkább emlékezőtehetsége hihetetlen élességét csodáljam, amikor újra felidézi különböző kis terveimet, melyekre a szép lelkesedés közös napjaiban ragadtattam magam. Való igaz, hogy meg akartam írni elhunyt, dicsőséges uralkodónk, VIII. Henrik első kormányzó éveit! Nagyapám, Exeter hercegének hátrahagyott feljegyzései, melyek a Franciaországgal és Portugáliával folytatott tárgyalásait őrzik, szolgáltak egyfajta alapul. És Sallusttól³ áramlott belém azokban a boldog, élénk napokban mint soha el nem záródó csöveken a forma felismerése, azé a mély, igaz, belső formáé, amit a retorikai művek védett világán túl csak sejteni lehet, az, amelyről nem lehet már azt mondani, hogy az anyagszerűt rendszerezi, mert áthatja azt, felemeli, költészetet és valóságot teremt egyszerre, az örök erők egymásrahatása,

³ SALLUST, lat. Gaius Sallustius Crispus, római történész
Amitemum i.e. 86 — Róma i.e. 34

egy valóságos tárgy, gyönyörű, mint a zene vagy az algebra. Ez volt a kedvenc tervem.

Milyen is az ember, hogy terveket sző!

Más tervekkel is eljátszadoztam. Az ön jóságos levele ezeket is felvillantja. Mindegyik megszívta magát egy csepp véremmel, előttem táncolnak, mint bánatos szűnyogok egy komor falon, amit már nem a boldog napok fényes napkorongja ragyog be.

Meg akartam magyarázni azokat a meséket és mitikus regéket, melyeket a régiek hagytak ránk, és amelyekben a festők és szobrászok határtalan és önfeledt örömeiket lelik, mint hieroglifáit egy titkos, kimeríthetetlen bölcsességnek, és olykor érezni véltem leheletét, mintha fátyol takarná el.

Emlékszem erre a tervre. Nem is tudom, milyen érzéki és szellemi vágy volt az alapja: Mint hajszolt szarvas a vízbe, úgy vágytam ezekben a csupasz, fénylő testekbe, ezekben a szirénekbe és dryádokba, ebbe a Nárцiszba és Proteusba, Perseusba és Akteonba: el akartam tűnni bennük és belőlük kifelé szólni. Akartam. Még sokmindent akartam ám. Terveztem egy Apophthegmata⁴-gyűjtemény összeállítását is, mint amelyet Julius Ceasar szerkesztett: Ön eszembe idézi, hogy Cicero egyik levelében említést tesz róla. Itt a legérdekesebb szólásokot szándékoztam egymás mellé állítani, melyeket korunk tudós férfaival és szellemdús asszonyaival találkozáván, vagy a nép különleges fiaival, vagy utazásaim során tanult és kitűnő személyekkel találkoztamban sikerülhetett volna összegyűjteni; ezzel a régiek és az itáliaiak műveiből való szép szentenciákat és reflexiókat akartam egyesíteni, és ami még szellemi díszítményeket tekintve könyvekben, kéziratokban vagy beszélgetésekben szembeötlene; továbbá különösen szép ünnepek és felvonulások sorát, érdekes bűntényeket és őrjöngési eseteket, Németalföld, Franciaország és Itália legnagyobb és legsajátságosabb építményei leírását és még sok mást. Ám az egész műnek Nosce te ipsum⁵ lett volna a címe.

⁴ rövid, többnyire történelmi töltésű, találó, elmés mondás, szálló ige, különösen a görög antikban (Plutarchos gyűjteménye)

⁵ gör. „Ismerd meg magad!”

Az Apolló templom felirata Delphiben, a milétoszi vagy chiloni Thalestól származtatják, az önteltség (Hybris) fogalmával szemben azt a követelést fogalmazza meg, hogy ismerjük fel saját határainkat.

Hogy rövidre fogjam: Számomra akkoriban egyféle tartós mámorban jelent meg a teljes létezés, mint egy nagy egység: szellemi és fizikai világ nem látszott ellentmondásosnak, hasonlóképp a finom és az állatias lény, művészet és művésziatlenség, magány és társaság; mindenben a természetet éreztem, az örület tévelygéseiben éppúgy, mint egy spanyol szertartás rendkívüli kifinomultságában; parasztlegények faragatlanságaiban nem kevésbé, mint a legédesebb allegóriákban; és az egész természetben magamat éreztem; ha vadászházamban a habzó, langyos tejet ittam, melyet egy borzas fehérnép szép, szelíd szemű tehén tőgyéből favederbe fejt, így ez semmi más nem volt nekem, mintha a dolgozószobám ablakába épített padkán ülve egy ívrétkönyvből szellemem édes és habzó táplálékát szívtam volna magamba. Egyik olyan volt, mint a másik; egyik sem maradt el a másiktól sem álomszerű földöntúli természetében, sem pedig testi erejében, és így ment ez végig az élet teljes szélességében, jobb és bal kéz felől; mindenütt a kellős közepén voltam, soha nem vettem észre semmi látszólagost: Vagy az volt a sejtésem, hogy minden példázat és minden teremtmény kulcsa a másiknak, és jöllehet képesnek éreztem magam arra, hogy a legjavánál kapjam el egyiket a másik után, és annyi sok másikat tárjak fel vele amennyit csak feltárhat. Ennyiben magyarázható a cím, amit ama enciklopédikus műnek adni szándékoztam.

Annak, aki hajlik az ilyesféle gondolkodásmódra, az isteni gondviselés jól elhelyezett tervének tűnhet, hogy szellememnek az ilyen felfúvódott kevélységből a legvégső kishitűségbe és erőtlenségbe kellett visszasüllyednie, mely bensőm múlhatatlan állapota. De az ilyesféle vallásos felfogások nem fognak ki rajtam; ezek azok közé a pókhálók közé tartoznak, melyeken keresztüllövellnek gondolataim, ki az ürességbe, míg oly sok társuk fennakad rajtuk és megnyugvást lel. A hit titkai fennkölt allegóriává tömörültek számomra, mely életem mezei felett magaslik, mint csillogó szivárvány, állandó távolságban, mindig készen a visszavonulásra, ha eszembe jutna odasietni hozzá és köpenye szegélyébe akarnék burkolózni.

De, tisztelt barátom, hasonlóképp hagynak el a földi fogalmak is. Hogyan kíséreljem meg bemutatni önnek ezeket a különös szellemi kínokat, ahogy a gyümölcságak felszökkennek kitárt kezeim fölött, ahogy a csobogó víz megtorpan szomjazó ajkaim előtt?

Az én esetem röviden ennyi: Teljesen elvesztettem ama képességemet, hogy összefüggően gondolkodjam vagy beszéljek, bármi legyen is az.

Először fokozatosan lehetetlenné vált számomra, hogy magasabbrendű vagy általánosabb témát érintsek és közben olyan szavakat vegyek a számra, melyeket minden ember elvégre gondolkodás nélkül, könnyedén szokott használni. Megmagyarázhatatlan szorongást éreztem a „szellem”, „lélek” vagy „test” szónak már csak a kiejtésekor is. Lehetetlennek találtam belül, hogy véleményt alkossak az udvar ügyeiről, a parlamenti eseményekről, vagy bármi egyébről, ami csak az eszébe juthat. És mindez nem esetleg holmi tapintatból, hisz ismeri a könnyelműségig elmenő nyíltságomat: hanem az elvont szavak, melyeket a nyelvnek elvégre bármilyen nézet kifejtésekor természetszerűleg meg kell formálnia, szétestek számban, mint a rothadt gomba. Az történt velem, hogy négy éves kislányomat, Katharina Pompiliát meg akartam róni egy gyerekes hazugságáért és rá akartam vezetni arra, mennyire fontos, hogy mindig igazat mondjon az ember, és közben a számban toلولó fogalmak egyszerre olyan kettős színezetet öltöttek, és úgy folytak egymásba, hogy a mondatot, amennyire tőlem telt, végig dadogtam, úgy, mintha rosszul lettem volna, és a valóságban is elsápadtam és heves nyomást éreztem a homlokomon; a gyerek magamra hagyott, rám csapta az ajtót és csak lóra ülve, az elhagyatott legelőn galoppozva lettem újra valamivel jobban.

De fokozatosan nőtt a kisértés, mint a maga körül rágó rozsdá. A családi és mindennapi beszélgetésben is olyan kellemetlenné vált számomra mindaz az állítás, amit odavetve és álmunkból felébrésztve is ki szoktunk tudni mondani, hogy kénytelen voltam kimaradni az ilyen társalgásból. Megmagyarázhatatlan harag öntött el, amit csak nagy nehezen, bajlódva lepleztem a hasonlók hallatán: ez a dolog ennek vagy annak jól vagy rosszul végződött: N. Seriff gonosz, T. Prédikátor jó ember; M. Földbérő szárnalmas, a fiai tékozlók; egy másik irigylésre méltó, mert leányai háziasak; az egyik családnak fényesen megy, a másiknak nyomorúságosan. Mindez számomra a lehető legbizonytalanabbnak tűnt, a lehető leghazugabbnak, a lehető legátlátszóbbnak. Elmém arra kényszerített, hogy valamennyi dolgot, ami egy ilyen beszélgetésben szóba került, rettentő közlelről szemléljem: úgy, mint amikor egyszer nagyítóüveg alatt néztem a kisujjamon a bőrt, mely egy barázdált, üregekkel teli

rónasághoz hasonlított, hát így voltam én az emberekkel és cselekedeteikkel. Már nem voltam képes a megszokás áttekintő pillantásával látni őket. Minden részekre bomlott, a részek újabb részekre, és már semmit sem lehetett egyetlen fogalommal lefedni. Lebegtek körülöttem az egyes szavak; szemekké kocsonyásodtak, melyek rám meredtek és akikre nekem is rá kell merednem: örvények, szédülők beléjük nézni, forgatnak feltartóztatlanul és rajtuk keresztül az ürességbe jut az ember.

Megkíséreltem átmenekíteni magam ebből az állapotból a régi-ek szellemi világába. Platont kerültem; ugyanis irtóztam képletes szárnyalásának veszedelmességétől. A leginkább Senecát és Cicerót kívántam követni. A behatárolt és rendezett fogalmak ilyesfajta összhangjától reméltem gyógyulást. De képtelen voltam átjutni hozzájuk. Értettem én jól ezeket a fogalmakat: láttam magam előtt, ahogy kezd kialakulni csodálatos összjátékuk, mint gyönyörű viziművészetek, melyek aranylabdákkal játszanak. Körbe tudtam lebegni őket és láthattam, hogyan játszanak egymással; de csak egymáshoz volt közük, és gondolkodásom legmélye és személyesége kívülrekedt körtáncukon. Szörnyű magányosság fogott el közöttük; úgy éreztem magam, mintha csupa üres szemgödrű szobor közé zártak volna be egy kertbe; újra kiszöktem a szabadba.

Azóta olyan létben élek, amit aligha hiszem, hogy fel tud fogni, olyan szellemtelenül, oly meggondolatlanul telik el az életem; olyan lét ez, mely természetesen alig különbözik a szomszédaimétól, rokonaimétól és e királyság legtöbb földbirtokos nemesembereiétől, és amelyből nem hiányoznak teljesen az örömteli és élénkítő pillanatok. Nem lesz könnyű megvilágítani önnek e jóságos pillanatok mibenlétét; ismételten cserben hagynak a szavak. Mert hisz valami teljesen megnevezetlen és jóllehet aligha megnevezhető, ami ilyen pillanatokban, hétköznapi környezetem valamely jelensége a magasabbrendű élet elborító áradatával, mint egy tartályt feltöltve mutatkozik meg. Nem várhatom el, hogy példa nélkül is megértsen, és elnézését kell kérnem példáim együgyűségéért. Egy öntözőkanna, a szántóföldön elhagyott borona, a napon sütkérező kutya, egy szegényes templomudvar, egy nyomorék, egy kis parasztház, mindezek lehetnek jelenésem tartálya. E tárgyak mindegyike és ezer más hasonló, amin a szem egyébként magától értetődő közönyösséggel siklik tova, egyszer csak —, valamelyik pillanatban, melyet semmilyen módon nem áll hatalmamban előidézni,

olyan fennkölt és megható formát öltenek számomra, hogy minden szó kevésnek tűnik a kifejezésére. Sőt, egy távol lévő tárgyról alkotott határozott elképzelés is lehet az, ami részeseül abban a felfoghatatlan kiválasztottságban, hogy csordultig telik az isteni érzésnek azzal az enyhén és meredeken emelkedő áradatával. Így nemrég azt az utasítást adtam, hogy az egyik tejjgazdaságom tejespincéiben szórjanak bőven mérget a patkányoknak. Este felé kilovagoltam és sejtheti, hogy nem gondoltam többé a dologra. Akkor, ahogy a nagy, felforgatott szántóföldön lépésben lovagolok, a közelben nincs semmi szokatlan, csak egy felvert fűrjfióka és a távolban a hullámzó mezők fölött a nagy, hanyatló nap, egyszerre felöltik bennem ez a pince, megtelve a patkányok népének haláltusájával. Minden feltolult bennem: a méreg édeskés-csípős szagával átjárt hűvös-dohos pincelevegő és a halálsikolyok visszhangja, melyek megtörttek a mállott falakon; ezek az ájulás egymásba gabalyodott görcsei, keresztül-kasul üldöző kétségek; a kijáratok eszeveszett keresése; a gyűlölet hideg pillantása, ha az eltorlaszolt résnél ketten egymásba botlanak. De mit próbálkozom újra olyan szavakkal, melyeket elátkoztam! Emlékszik, barátom, azokra az órákra, melyek megelőzték Alba Longa lerombolását, Lívius csodálatos bemutatásában? Ahogy bolyonganak az utcákon, melyeket már nem szabadna látniok..., ahogy búcsúznak a föld köveitől. Én mondom, barátom, ez nyomasztott és az égő Karthágo szintúgy; de több volt, istenibb volt, állatiasabb; és a jelenkor volt, a legteljesebb, legmagasztosabb jelen. Volt ott egy anya, aki körül ott rángottak haldokló fiai és nem az elmúlókat, nem a kérlelhetetlen kőfalakat nézte, hanem az üres légtérbe, vagy a levegőn át a végtelenbe vetette tekintetét, és csikorgás kísérte ezeket a pillantásokat! — Ha a kővé váló Niobé közelében teljesen ájult borzongásban ott állt egy rabszolgája, neki át kellett élnie mindazt, amit én átéltem, amikor képzeletemben ennek az állatnak a lelke rávicsorította fogát szörnyű végzetére.

Bocsássa meg nekem ezt a fejtegetést, de ne gondolja, hogy számalom töltött el. Hisz nem gondolhatja azt, egyébként nagyon ügyetlen példával hozakodtam volna elő. Ez sokkal több és sokkal kevesebb volt számalomnál: rettenetes részvétel, átáramlás azon teremtesekbe vagy az az érzés, hogy az élet és a halál, az álom és az ébrenlét hatóereje egy pillanatra beléjük áramlott át — honnan? Mert mi köze lenne a számalomhoz, mi köze lenne a felfogható, emberi gondolatársításhoz, ha egy másik este egy diófa alatt egy félig tele ön-

tözőkannát találok, amit otffelejtett egy kertészfiú, és ha engem ez az öntözőkanna és a benne lévő víz, mely a fa árnyékától sötét, és egy csíkbogár, mely a víz tükrén egyik parttól a másikig evez, ha a jelentéktelenség eme összetétele a végtelenség ilyen jelenlétével borzongat meg, a hajam tövétől a lábujjam hegyéig megborzongat, hogy olyan szavakban szeretnék kitömi, melyekről tudom, hogy ha megtalálnám őket, legyőznék azt a kerubot, amiben nem hiszek, és aztán némán távoznék arról a helyről, és hetek múlva, ha megpillantom ezt a diófát, félénk, sanda pillantással elmegyek mellette, mert a csodálatosság utóérzését, mely ott leng a törzs körül, nem akarom elhessegetni, nem akarom elűzni a több mint földi borzongást, mely még mindig ott ringott a bozót körül annak közelében. Ezekben a pillanatokban egy jelentéktelen teremtmény, egy kutya, patkány, bogár, egy csenevész almafa, a dombon kanyargó kocsit, mohánötte kő több nekem, mint legboldogabb éjszakám legszebb, legodaadóbb szeretője valaha is lehetett. Ezek a néma és időnként élettelen teremtmények olyan töltéssel, a szeretet olyan jelenlétével tartanak felém, hogy örömittas szemem a környéken sem képes halott foltra esni. Minden, minden, ami létezik, minden, amire emlékszem, minden, ami érinti legelvetemültebb gondolataimat, valamivé válik a szememben. Saját tehetetlenségem, agyam egyébkénti fásultsága is valamivé lesz; bájos, éppenséggel végtelen ellentétet érzek magamban és magam körül, és nincs egy se az egymással játszó anyagok között, melybe ne lennék képes átáramlani. Akkor úgy érzem, mintha a testem csupa olyan jelből állna, mely mindent feltár előttem. Vagy mintha új, sejtelmes viszonyba kerülhetnénk az egész léttel, ha szívvel kezdenénk gondolkodni. De ha elhagy ez a különleges varázslat, akkor nem tudok semmit se mondani róla; éppoly kevéssé tudnám értelmes szavakkal felvázolni, miben állt ez az engem és az egész világot átszövő harmónia és hogyan vált számomra érzékelhetővé, mint ahogy képtelen lennék valami pontosabbat mondani belső szerveim mozgásáról vagy vérem pangásáról.

Ezektől a különleges véletlenektől eltekintve, melyekről egyébként nemigen tudom, hogy a szellemnek vagy a testnek tudjam-e be, egy aligha hihető üres életet élek, és azzal küszködöm, hogy elrejtsem feleségem elől bensőm merevségét és közönyösségemet azok elől az embereim elől, akik belefolyanak birtokom ügyeibe.

Úgy tűnik, pusztán a boldogult atyámnak köszönhető jó és szigorú nevelés és az a már korán kialakult szokásom, hogy a nap

egyetlen óráját se vesztegessem el, ad elegendő tartást kifelé és őrzik meg a helyzetemnek és személyemnek megfelelő látszatot.

Házam egyik szárnyát átépítem és időnként sikerül beszélgetnem az építésszel a munka menetéről; gazdálkodom a birtokaimon, s bérlőim és tisztviselőim bizonyára valamivel szűkszávúbbnak fognak találni, de nem kevésbé jóságosnak, mint azelőtt. Senki sem fogja sejtteni, még azok sem, akik levett sapkával állnak a kapujuk előtt, ha este arra lovagolok, hogy pillantásom, melyet tisztelettel szoktak elkapni, csendes vágyódással átsiklik a korhadt deszkákon, melyek alatt horgászáshoz szoktak gilisztát keresni, a szűk, rácsos ablakon a dohos szobába merül, ahol a sarokban a tarka lepedővel megvetett, alacsony ágy mintha mindig várna valakire, egy haldoklóra, vagy egy olyasvalakire, akinek meg kell születnie; hogy szemem sokáig csügg a nyamvadt kutyakölykökön vagy a virágcserepek közt dörgölődzve átmászó macskán, és hogy a paraszti életmód összes szegényes és otromba tárgya között azt az egyet keresi, melynek láthatatlan formája, melynek fekvése vagy helyzete, amire eddig senki sem figyelt fel, melynek néma léte azon rejtélyes, szótlan, határtalan báj forrásává válhat. Mert megnevezetlen áldott érzésem inkább egy távoli, magányos pásztortűzből fog feltörni, mint a csillagos ég megpillantásából; inkább egy utolsó, haldokló tücsök ciripeléséből, ha már az őszi szél téli felhőket hajt a csupasz mezők fölé, mint az orgona felséges zengéséből. És olykor gondolatban Crassussal, a szónokkal hasonlítom össze magam, akiről az a hír járja, hogy egy szelíd murénát, dísztavának egyik komor, vörösszemű, néma halát olyan minden képzeletet felülmúlóan megszerette, hogy híre ment a városban; és amikor egyszer a szenátusban Domitius a szemére hányta, hogy megsiratta ezt a halat, amikor elpusztult, s ezzel félbolondnak akarta bélyegezni, Crassus így válaszolt: — Én a halam kimúlását úgy éltem át, ahogy ti sem az első, sem pedig a második feleségetek halálát nem. Nem is tudom, hány-szor ötlík eszembe saját lényem tükörképeként az évszázadok szakadékan átvetve ez a Crassus a murénájával. De nem a Domitiusnak adott válasza miatt. Válaszával megnyerte a nevetőket, úgyhogy vicc lett belőle. De hozzám közel áll a dolog, ez a dolog, ami ugyanaz maradt volna akkor is, ha Domitius a legőszintébb fájdalom véres könnyeivel siratta volna meg elhunyt feleségét. De Crassus még akkor is vele szemben állna, a murénáját siratva. És erről az alakról, akinek a nevetségessége és hitványsága annyira

szembeszökik a legmagasztosabb dolgokat tanácsoló, a világot uráló egyik szenátus közepén, valami megnevezhetetlen kényszerít arra, hogy erről az alakról olyképpen gondolkodjam, ahogy gondolkodni tökéletesen ostobának tűnik előttem, abban a pillanatban, amikor megpróbálom ezt szavakba önteni.

Ennek a Crassusnak a képe némelykor éjszaka szúr a fejemben, mint egy szilánk, ami körül minden begennyesedik, lüktet és forr. Akkor mintha én magam is erjednék, bugyborékolnék, buzognék és szikráznék. És az egész egyféle lázas gondolkodás, de egy olyan anyagban való gondolkodás, mely közvetlenebb, folyékonyabb, izzóbb, mint a szavak. Éppúgy örvények ezek, de olyanok, amelyek nem mint a nyelv örvényei a feneketlen mélységbe látszanak vezetni, hanem valahogy énbelém és a béke legmélyebb ölébe.

Túl sokáig zaklattam, mélyen tisztelt barátom, megmagyarázhatatlan állapotom ily terjengős leírásával, melyet egyébként magamba zárok.

Ön olyan jó volt, hogy kifejezésre juttatta afölötti elégedetlenségét, hogy már nem kerül általam írott könyv a kezébe, „társaságom hiányáért kártalanítom”. Ebben a pillanatban határozottan éreztem, nem minden fájdalmas mellékíz nélkül, hogy ezen életem sem jövő, sem azt követő és egyik évében sem írok se angol, sem pedig latin könyvet: s ezt az okból teszem, melynek számomra kínos különösségét éles látással a szellemi és anyagi jelenségek ön előtt harmonikusan elterülő birodalmának a maga helyén besorolni az ön végtelen szellemi fölényének engedem át: mivel ugyanis az a nyelv, amelyen nemcsak az írás, hanem talán a gondolkodás is megadatna számomra az sem nem a latin, sem nem az angol, sem az itáliai és spanyol, hanem egy olyan nyelv, melynek egyetlen szava sem ismerős előttem, olyan nyelv, melyen a néma dolgok beszélnek hozzám, és amelyen talán egyszer a síromban egy ismeretlen bíró előtt számot kell adnom.

Szeretném, ha megadatna nekem, hogy ebbe a Francis Baconnek írott előreláthatólag utolsó levél utolsó szavaiba belesűrítethetném mind azt a szeretetet és hálát, mind azt a mérhetetlen csodálatot, melyet szellemem legnagyobb jótevője, korunk első angolja iránt érzek a szívemben és mindig is érezni fogok, míg a halál meg nem törí ezt.

Könyvek az asztalon

TALÁN mégis lehetne olykor-olykor úgy beszélni a könyvekről, hogy ne pusztá ürügyül szolgáljanak. Mert hogy meg kell vallanunk: mindnyájan olvasunk, és nem is keveset. Ha ez szellemünk rossz szokása, akkor Goethe, Napóleon és még más olyanok modortalansága is volt, akik szellemi javakban bővelkedtek. Természetesen Beethovennek aligha volt könyv a zsebében, amikor Döblingből Sieveringbe ballagott át. Félrehúzódnak és elengedjük magunk mellett.

Itt az asztalon, balra és jobbra, mindig feltornyosulnak a könyvek. Felfoghatatlan, honnan kerülnek elő. Elrakjuk, elrendezzük a polcokon, eltüntetjük társaik sorában, és már megint újabbak halmozódtak fel. És így megy ez majd minden ember szobájában. Mindig félre kell tolni néhányukat, hogy legyen szabad ülőhely. Szanaszét hevernek ott, ahol különben semmi se szokott: vonatokon, szállodák előcsarnokaiban. Egyszóval: mindenütt. Tömve van velük az a mind közül a legkevésbé megragadható birodalom, az a legszörnyűbb álomkép, az az úgynevezett valóság. Életünk moccanni se tud a könyvektől. Rájuk telepszene az emberek legtriviálisabb beszélgetései, mint csiripelő verebek a távíródrótra. Vannak pillanatok, amikor jelenlétüket szörnyűnek és nagy tömegüket fényes nappal is retentő lidércnyomásnak érezzük. De egyszer csak újra feszítenek belülről, „mint szellem kezei a zárt térben”. Lelkünk mélyéből felde-reng, hogy némelyiknek mérhetetlen elragadtatást köszönhetünk. És jöhetnek újabbak. Olyan is, ami bensőnkig hatol és előrehajt, akár egy démon. Egy olyan, mely valóságos fájdalomkat valótlán lelkesültségbe fordítja, vagy — ki tudja, talán — valótlán fájdalomkat valóságos lelkesültségbe. Lehet-e rosszat mondani róluk? Az elidegenedés, a végtelen elmagányosodás világában ők az egyedüli hírnökök. És beszélni róluk, róluk beszélni talán mégse a legalanta-

sabb közönségesség: a könyv olyan médium, amelyben — ha kellő-
en szólunk róla — néha kikristályosodik a Kimondhatatlan.

Mégse egészen könnyű beszélni róluk. Azonnal enyhe zavar tá-
mad, amint egy kicsit is idegen ember lép az asztalhoz és belelapoz
egyik-másikba. Felelősséget érzünk és nem tudjuk, hogy háírítuk
el. Legszívesebben a következőt mondanánk: Nem tudom, ajánlha-
tom-e ezt a könyvet. Olyan az élet, hogy semmit se lehet biztosra
venni. Olyanok vagyunk, mint az a kisgyerek a játszótéren, aki el-
vesztette a nevelőnőjét. A gyerekek tőle jobbra vidáman hely-
foglalósdit játszanak, de ő nem tartozik közéjük. Balra tőle önfeled-
ten fogócskáznak, de ő közéjük se tartozik. És elszaladni nem mer
az az elveszett gyermek, mert a bokrok között már szürkül, és az őt
még annyira sincs mersze megkérdezni, így csak áll és nézi őket, és
fél, szorong s a többiek játéka kavargog minduntalan a fejében. Kö-
rülbelül ilyen helyzetben vagyunk, uram, ha megengedi, hogy pél-
dálózzam. És ezért félek bármit is mondani, mely arra indíthatná,
hogy zsebre tegye s magával vigye itt valamelyik könyvemet. Mert
manapság mindent mondhatunk és elmondhatjuk majd mindenfé-
leképpen. És nincsenek kétségeim afelől, hogy ön is ugyanilyen fáj-
dalmasan szenved ettől a kuszaságtól. S a világért se szeretném bár-
mivel is tetézni ilyesféle szellemi kínjait. Ezért arra kérném, ha eset-
leg elalváshoz vagy az útra szüksége volna olvasnivalóra, vigyen
egy útleírást vagy egy némileg régebbi életrajzi könyvet, vagy a ko-
rábbi angol regények valamelyikét — de kérem, nézze el nekem,
hogy nem ismertetem mindegyik könyvet, amit itt lát, régieket-úja-
kat vegyesen. Teljesen kétes egzisztenciájúak a könyvek, még a leg-
régebbieket is megfertőzték az újak, csak mert egymás mellett áll-
nak, és ha most felütné őket, látszólag végtelen sok forgó tölcserre
összekapcsolódott, a valóságban azonban összefüggéstelen gondo-
latatomok örülten össze-visszaköröző rendszerére hasonlítanak.
Lehetségesnek tartom, hogy újra lenyugtathatók, de csak néma hall-
gatással. — Így, vagy ehhez hasonlóan fejezné ki magát az ember.

De talán azért lenne még egy szemernyi esélyünk, hogy egész
másképp fejezzük ki magunkat. Hátha pislákol a horizont szélén
egy halvány reménysugár, hogy úrrá lehetünk ezen a kavargáson.
Mert valóban, mégis minden könyv emberi lélekből pattant ki,
mégis egy lélek képe, egy lélek árnyéka. Mégiscsak kihallgathat-
nánk őket, mégis elhihetnénk egy szikrányit belőlük. Hallgatózhat-
nánk pattanásig feszült idegekkel, mint a rab hallgatja cellájában a

kopogást, az alig hallható kopogást, mely olyan halk, hogy olykor úgy véli, csupán a halántéka lüktet. És mégsem csak az ereiben dobog, kívülről jön, létezik. Ismétlődik, abbamarad. Átrágja magát a szörnyű vaskos falakon, beszélni akar hozzá. Még nem tudja a rab, még messze nem, mit beszél amaz ott. Hisz még azt sem tudja, hogyan beszél. Hangosan ver a szíve és összezavarja, becsapják túlfeszült érzékei, hogy kopogtatnak, éppen akkor, amikor abbamarad a kopogás —; még nem tudja, hogy meg fogja-e tanulni valaha is megérteni, valaha is összerakni, helyesen összerakni, fogja-e tudni, mi beszél ott hozzá, mindent megtudni, válaszolni, a szörnyű vaskos falakon keresztül egy lelket a magáéval összefonódva érezni, még semmit se tud, amikor amaz beszél hozzá.

Semmi mással, mint ezzel a hittel felvértezve, hogy minden könyv valahogy a lelkünkhöz szól, talán belevághatnánk, sőt talán mégis; egy különös, jó órában nekivághatnánk, hogy kimeneküljünk magányunk szédítően magas, síri csöndes toronyszobájából. Nincs ebben a hitben valami, ami képes minden mást magával ragadni? — na nem egyszerre, hanem lassan, lassan, végtelen elővigyázatossággal. Nem így húzta fel a bogár, mászva és mászva, a finom, hosszú szálát, és a szál aztán a zsineget, s a zsinog a kötelet, föl a torony ablakáig? A nagy, indiai király tanácsosának történetéről beszélek, aki kiszabadult a toronyszobából. Erről a régi és csodálatosan biztató történetről. Kegyvesztett lett a tanácsos, és a király egy szédítően magas torony legfelső szobájába záratta. De volt ennek a szerencsétlennek egy hűséges felesége, aki éjjel odajött a torony lábához, fölkiáltott hozzá s megkérdezte, hogyan segíthetne rajta. Másnap éjszakára újra odahívatta a tanácsos, hozatott vele egy hosszú kötelet, egy hosszú, erős zsineget, egy hosszú selyemszálát, egy bogarat és egy kis mézet. Nagyon elámult az asszony, de engedelmeskedett neki, és elhozta, amit kért. Lekiáltott fönről az ura, hogy kösse a selyemszálát erősen a bogárhoz, cseppentsen mézet az érzékelőjére, és tegye a torony falára, fejjel fölfelé. Úgy is történt, és a bogár mászni kezdett. A mézet szagolgatva, lassan följebb és följebb kúszott, míg föl nem ért a torony tetejére. Ekkor elkapta a rab, és kezében tartotta a selyemszálát. Akkor ráköttette a selyemszál alsó végére az erős zsineget, és felhúzta a zsineget, a zsinog alsó végére a kötelet, és felhúzta a kötelet. És a többi már nem volt nehéz.

A többi sohase nehéz. Csak amíg nem tudja az ember, hogy meg fogja-e szerezni a selyemszálát vagy sem, addig nehéz.

A regény és a dráma karaktereiről

Balzaccal beszélget Hammer-Purgstall¹ egy döblingi kertben 1842-ben

HAMMER: Szabadjon egy kérdéssel kezdenem, tisztelt barátom, mely már régóta kikíváncozik belőlem. Bocsássa meg kíváncsiságomat; tudja, bámulatos elbeszélő művészetének egyik leglelkesebb csodálója áll ön előtt: hanem nem fogja-e most, teremtő fantáziája teljében a színháznak szentelni művek ugyanilyen, hasonló sorát?

Hát hallgat? Válaszra sem méltat? Higgyem talán azt, hogy nem kedveli a drámai műfajt? hogy önnek a színház semmit sem jelent?

BALZAC: Ellenkezőleg, báró.

HAMMER: Helyes, nagyon helyes! Én határtalanul szeretem a színházat és német létemre a mienkben lelem a legnagyobb örömet. De mi minden lehetne még a francia színházból, ha az ön géniusza meghúzná a gyeplőt és hatalmas ostorcsapásokkal új útra terelné az eltévedt kocsit.

BALZAC *nyájasan*: Tudom, az ön nemzetük szülötte Schiller, az Ősaszony szerzője², s mindenekelőtt Raupach³! Ó, a színház! Szép álom.

¹ Hammer-Purgstall, Joseph Graz 1774.06.09 — Wien 1856.11.23
Orientalista, költő, történész;
1847–49 az ő ösztönzésére újonnan alapított bécsi Tudományos Akadémia elnöke

² Grillparzer korai drámája (1817)

³ Raupach, Ernst 1784.05.21. — 1852.03.18 Berlin
Drámaíró (117 színdarab);

Drámái: A molnár és gyermeke, 1830

A német Vormärz leggyakrabban játszott darabja

HAMMER: Az ön álmai meg szoktak valósulni, uram! És ez esetben mi akadályozhatná meg? Szerződések, egyezkedések a kiadókkal? szétszakítja őket, mint oroszán a hálóját. Egy esetleges kudarc? Balzac és a kudarc? Nem korlátlan ura Balzac a közönségnek? Gyengébb lenne, mint egy két-három ezer lelket számláló terem? Sőt, hát nem az ön teremtményei töltik be? Nem minden emeleten azokat az arcvonásokat látom, akik az ön retortájából jöttek elő? Ne foglalják el az összes páholyt: Maufriqueuse hercegnő, Cadignan hercegkisasszony, Grandlieu-ék a leányaikkal és d'Hérouville herceg, ez a törpe, Nucingen báró a feleségével, Rhétorésék, Navarreinek és Lenoncourték! Madame d'Espard páholyában nem a szép Rubemprét látom a félhomályban a féltékenységtől sápadt, már nem ifjú Madame de Bargeton mögött? Nem Rastignac áll a zenekarban, a becsvágy és a kíméletlenség netovábbja, és lornyonyával nem Nucingen asszonyt kémeli? Most nem de Marsay lép oda hozzá, és fog vele kezét, az a de Marsay, aki mint Rastignac, egyszer Franciaország minisztere és pairje lesz. És most Bianchon, az orvos, Claude Vignon, az újságíró, Stidmann, a szobrász, és a lengyel emigránsok, Laginski, Paz és Stenbock. Nem a félig elrejtett előszínpáholyt mutogatják egymásnak, hol a mesés Esther, aki még szinte senkit sem ismer, tragikus kurtizánélete első árnyékába burkoltan áttekint Rubemprére? A nagy dámák között más hölgyek nem izgatott, már-már a jelen lázával átitatott luxust bocsátanak közszemlére: egy Josepha, egy Madame Schontz, egy Jenny Cadine, ezek között nem a Bixiout és de Lorát látom ki- és bemeni, s ott a túloldalt szép leányával, Victoriával nem Taillefer urat, a nagyiparost pillantom meg, akinek gyilkosság nyomja a lelkét, és ott lenn, spanyol szellemnek öltözve, haj, szakáll, tartás, hang, minden hamis, csak a fáradhatatlan szem eleven, nem Vautrin ül, a fegyenc? Sőt, látok ugyan valami egyebet, mint ezeket az alakokat, akik egy csodálatos varázslat hatására, mint egy százoldalú tükör, egész életüket, gondolkodásukat, szenvedélyeiket, múltjukat, jövőjüket megezerszerezve odavetik egymásnak?

Ezeket a mondatokat hallva, a csodálat e ritka, valóságos lelkesedésének láttán, mely élénkebbé színezte a nagy orientalista orcáját, hallván e négy szemközt kifejezett oly nagy, oly természetes, szinte már hódolatot, Balzac elmosolyodott. Ritkán tapasztalható, teljesen elégedett, széles mosoly volt ez, mely nem a távoli villám-

lás sebességével tűnik el újra az arcról, nem cikázva, hanem lassan, mint a szép naplemente egy derült nyári napon. Ugyanaz a mosoly volt ez, ami Napoleon arcát derítette föl, amikor Austerlitz délutánján meglátta az ő parancsára eldőrdült lövések következményét a tavak jégpáncélján, amit menekülő oroszok és osztrákok ezrei leptek el. És talán, sőt nagyon valószínűen ennek a mosolynak mindkét, látszólag oly különböző esetben ugyanaz volt az oka: mindkét alkalommal nagy ember lelkéből fakadt, egy természettől fogva hódításra szánt lélekből, abban a pillanatban, amikor ez a lélek közvetlenül az előtt a lehetőség előtt állt, hogy mint egy marok oltóvesszőt megtörje Európa lángelméjük ellen kifejtett ellenállását. Az étellel küzdő lélek rettentő energiája alábbhagyott egy kicsit; szeme az utazó könnyed pillantásával a Kahlenberg lankái fölé kalandozott; tartásában meghatározhatatlan változás állt be, annak lomhasága, aki az idegen légkörben, idegen fák párájában és árnyékában, idegen emberekkel, akiket talán soha sem lát újra, barátságosan és derűsen beszél: így adta át magát Balzac annak a merész pillanatnak, amelyben volt valami abból, ha egy hódító megpihen a távoli, leigázott országok határán, annyira átadta magát ennek, hogy a báró néhány mondatát meg se hallotta, csak a végét fogta fel a hosszabb szóáradatnak:

Az ám! A színházban mindenkinek, a páholyok és a földszint szép világának, az előcsarnoknak, mindennek magán kell viselnie az oroszánmancsok nyomait, épp csak a színpadnak nem?

BALZAC: Ó, igen, szeretem a színházat. A színházat, ahogy azt én értelmezem. A színházat, ahol minden megtörténik, minden. Minden bűn, minden nevetségesség, mindenféle beszédmodor! Milyen szegényes, mily szimmetrikus ezzel szemben Victor Hugo színháza. Az enyém, amit én álmodom, az a világ, a káosz. És az létezett egyszer, az én színházam, létezett. Lear a réten, és a bolond mellette, Edgar és Kent, és hangjukba belevész a mennydörgés! Volpone, aki imádja az aranyát, és szolgálai, a törpe; az eunuch, a hermafrodita és a bitang! és az örökségre lesők, akik felkínálják neki asszonyaikat és leányaikat, akik hajuknál fogva az ágyába cibálják asszonyaikat és leányaikat! És a szép dolgok, a csalogató birtoikosok, az arany edények, a faragott kövek, a csodálatos lámpások démoni hangja úgy elvegyül az emberi hangokkal, mint ott a mennydörgés. Igen, volt egyszer egy színház.

HAMMER: AZ ezeröttszázkilencven körüli angolra gondol?

BALZAC: Igen, nekik volt színházuk. Még később is. Vannak későbbi felvillanások. Ismeri Otwaytól⁴ a Megmentett Velencét?

HAMMER: Azt hiszem, láttam Weimarban.

BALZAC: Az én Vautrinem a legeslegjobb színdarabnak tartja. Sokat adok egy ilyen ember véleményére.

HAMMER: E téma iránti élénk érdeklődése felettébb örvendetes számomra. Most már tudom, lesz *comédie humaine* a színpadon! Lerepítjük Vautrin fejről a parókát és leleplezzük a fegyenc rémes koponyáját. Meglessük Goriot-ot, amint jéghideg odújában magányosan felidézi szép leányai képét. Miért rázza a fejét, uram? Semmi sem állhat az útjában.

BALZAC: Semmi, látszólag semmi. Az én szándékomban sem, látszólag. Még szereplő is akad elég. Nem tud elmenni az operától a Royal Palais-ig anélkül, hogy bele ne botoljék egyik-másikba. Mert meg akartam teremteni magamnak a munkatársakat. Bele akartam mászni a másikba. De nem volt helyes. Nem bújhat bele az ember a számár bőrébe. Olyasmit akartam találni, ami nem volt meg bennem. Becstelenséget akartam elkövetni, az egyik rejtett, nagy becstelenséget. A legtöbb író lényének része, hogy hasonló becstelenségeket tömegével követ el, és minden következmény nélkül. A német ballada lovasához hasonlítanak, aki tudtán kívül a befagyott Bodeni-tavon lovagol. De ők utólag sem tudják meg és nem esnek holtan össze, mint ez a lovas. Használni egy művészeti formát, és hűnek lenni hozzá: micsoda szakadék húzódik a kettő között! Minél nagyobb az ember, annál világosabban lát ezekben a dolgokban. Ha más formák erőszakoskodnának, részemről tudom, hogy nem vagyok drámaíró, éppoly kevésbé, mint...

(Itt Balzac úr csak olyan honfitársak nevét említette, akik az elmúlt évtizedben épp drámai műveik által szereztek nagy, részint európai hírnevet, és így folytatta:)

Mi az oka ennek? Mi a belső oka? Talán nem hiszem, hogy vannak jellemeik. Shakespeare hitte. Ő drámaíró volt.

⁴ Otway, Thomas 1652.03.03.–1685.04.16 London

„Venice Preserved, or, a plot discovered”

— Shakespeare után sokáig a legjelentősebb angol drámaíró

Ősbemutató: 1682.02.09. Dorset Garden Theatre

— Otway legjobb drámája

— A dráma témája: A spanyolok összeesküvése Velence ellen 1618-ban

— Forrása: de Saint-Real Abbé (1639–92) novellája

— Konfliktus a politikai és általános emberi felfogás között

HAMMER: Nem hiszi, hogy vannak emberek? Remek! Mintegy hat-hétszázat teremtett belőlük; talpra állította őket, úgy van! és azóta léteznek.

BALZAC: Nem tudom, hogy emberek-e azok, akik élni tudnának egy drámában. Emlékszik arra, hogy mit neveznek az ásványtanban allotrópiának? Ugyanaz az anyag kétszer jelenik meg a dolgok birodalmában, a legkülönbözőbb kristályformákban, a legváratlanabb alakzatokban. A drámai jellem a neki megfelelő valóságos allotrópiája. A Goriot-ban megvan a Lear eredménye, megvan a Lear vegyi folyamata, de nagyon távol vagyok a Lear kristályformájától. — Ön, báró, született muzsikusz, mint minden osztrák. A tetejébe képzett zenész. Engedje meg azt a kijelentést, hogy a jellem a drámában nem más, mint ellenpontozott szükségesség. A drámai jellem a valóságos leszűkítése. Ami engem a valóságosban elbűvöl, az épp a sokszínűsége. A sokszínűsége, mely sorsának alapja. Már mondtam, én nem az embert látom, hanem sorsokat. És a sorsokat nem szabad összetéveszteni a katasztrófákkal. A katasztrófa, mint szimbolikus felépítmény, ez a drámaíró dolga, aki oly közeli rokona a zenésznek. Az ember sorsa, az olyasvalami, melynek visszaverődése talán sohase létezett, míg meg nem írtam a regényeimet. Az én szereplőim lakmuspapírok, nem mások; amelyek pirosra vagy kékre változnak. Az Élő, a Nagy, a Valóságos a savak: a hatalmak, a sorsok.

HAMMER: A szenvedélyekre gondol?

BALZAC: Nevezze így, ha így látja jónak, de egy még sosem létezett tág értelmében kell vennie és akkor újra úgy leszűkíteni, úgy a különlegesbe vonni, ahogy még sohasem használták. „A hatalmak” — mondtam. Az erotikus hatalom annak, aki a szerelem rabszolgája. A gyengeség hatalma a gyengének. A hírnév hatalma a becsvágyó fölött. Nem, nem a szerelemé, a gyengeségé, a hírnévé: az őt fojtogató szerelemé, az ő egyéni gyengeségéé, az ő különleges hírnevéé. Azt, amire én gondolok, Napoleon a csillagának nevezte: ez volt, ami Oroszországba hajtotta; ami hajtotta, hogy az „Európa” fogalomnak olyan fontosságot tulajdonítson, ami nem hagyta nyugodni, amíg „Európa” a lábai előtt nem hevert. Azt, amire én gondolok, a boldogtalanok, akik egy villanás alatt átlátják az életüket, a végzetüknek nevezik. Goriot-nak ez a lányaiban ölt testet. Vautrinnek az emberi társadalomban, melynek alapjait a levegőbe akarja röpíteni. A művésznak a munkájában.

HAMMER: És nem az élményeiben?

BALZAC: Nincs más élmény saját létünk élményén kívül. Ez az a kulcs, ami mindenki magányos tömlőcét nyitja, melynek áthatolhatatlan vaskos falai természetesen a világegyetem fantazmagóriájának tarka szőnyegeivel vannak teleaggatva. Senki nem tud kilépni a maga világából. Utazott már hosszabb ideig gőzhajón? Emlékezék csak egy különös, szinte szánalmat keltő alakra, aki este felé előbukkan a gépház egyik zugából és egy negyedórára friss levegőt szív fönn. Ez az ember félmeztelen, fekete az arca, és vörös, gyuladt a szeme. Közölték önnel, hogy ő a fűtő. Támolygott, valahányszor csak előjött; mohón kiivott egy nagy korsó vizet, lefeküdt egy halom csepűre és a fedélzeti kutyával játszott, pár félénk, szinte gyengeelméjű pillantást vetett az első kabinok csinos és boldog utasaira, akik a fedélzeten tartózkodtak, hogy megcsodálják a déli égbolt csillagait; kapkodva lélegzett ez az ember, úgy, ahogy ivott, a levegő, mely nedves volt egy harmatban eloszló éjszakai felhőtől és az érintetlen pálmaszigetek illatától, mely a tenger fölött lebegett; és aztán újra eltűnt a hajó gyomrában anélkül, hogy akárcsak észrevettené volna a csillagokat és megérezte volna a titokzatos szigetek illatát. Így viselkedik a művész az emberek között, amikor támolyogva és bamba szemmel előmászik munkája tüzes gyomrából. De ez a teremtmény nem szegényebb, mint azok ott fönn a fedélzeten. És ha azok között a boldogok között odafönt, az élet e kiválasztottjai között volna két szerelmes, akik összefűzött ujjakkal egymáshoz simulva, bensejük teljességének súlya alatt; mérhetetlen távoli csillagok zuhanása, ahogy a déli égbolt fénynyalábokban, rajokban, zuhatagokban a földönkívüliből a földönkívülibe hullajtja őket, ahogy csak boldogságuk legerősebb, a lét pereméig terjedt pulzusát éreznék — hozzájuk mérve sem ő lenne a szegényebb. A művész nem szegényebb, mint bárki is az élők között, nem szegényebb, mint Timur a hódító, nem szegényebb, mint Lucullus a tékozló, nem szegényebb Casanovánál a csábítónál, sem Mirabeaunál a sors férfiújánál. De sorsa csakis a munkájában rejlik. Nem érdemes máshol keresnie szakadékait és hegycsúcsait: különben egy nyomorult homokbuckát fog a Montblancnak nézni és zihálva megmássza, keresztbefont karral feszít fönn és húsz év múlva a nevetség tárgya lesz. A munkájában van mindene: övé a fogantatás kimondhatatlan gyönyöre, az ötlet elragadó, éteri mámore és övé a megvalósítás kimeríthetetlen kínja. Eközben olyan élmények érik, amikre egyetlen

nyelven sincsenek szavak és a sötét álmok sem hasonlítanak hozzá. Ahogy a szellem Szindbád, a hajós palackjából, úgy fog megnőni, mint egy füst, mint egy felhő és be fogja árnyékolni a szárazföldeket és a tengereket. És a következő óra visszapréseli őt palackjába, és ezer halált halva, befogott füstgomoly, mely megfojtja önnön magát, érezni fogja saját határait, a kérlelhetetlen, neki kiszabott határokat, egy kétségbeesett démon szűk, üveg fogságban, melynek leküzdhetetlen falain keresztül vicsorgó kínnal látja a kinti világot, az egész világot, ami fölött egy órája perzselve lebegett, egy felhő, egy szörnyű sas, egy isten.

De egy ilyen pontig, de ilyen átfogó a munka, a művész egész sorsa, hogy maga körül az egész világon csak a viszonyok ellenképeit képes felfogni, melyek átéléséhez hozzászokott a munka kínjai és elragadtatása közben. A költők a legmagasztosabb lényből csináltak költőt. És olyan furfangosan magyarázzák bele minden emberi lélek hullámhegyei- és völgyeibe saját önkívületük és oldódásuk tükörképét, hogy fokozatosan, az olvasó emberek gyarapodásával és a rangok szörnyű közömbösítésével, amitől szenvedünk, a legkülönösebb jelenségek fognak fellépni, és ráadásul nem egyenként, hanem tömegesen. 1890 körül a költők elmebaja, túlfokozott érzékenységük, lehangolt óráik kimondhatatlan szorongása, tehetőségük még a láthatatlan dolgok szimbolikus hatalmának is alá lesz vetve, képtelenek lesznek megelégedni azzal, hogy a létező szavakkal fejezzék ki érzéseiket, mindez általános betegség lesz a magasabb rangú ifjak és kisasszonyok között. Mert a művész ahhoz a Midászhoz hasonlít, akinek minden arannyá változott a kezei között. Ugyanaz az átok teljesedik be, csak mindegyre valami végtelemül agyafúrt módon. Benvenuto Cellini az Angyalvár legmélyebb tömlöcében sínylődik; el van törve a lába, fogai kihullanak állkapcsából, napok óta nem adnak neki enni; gondolja, itt a vég: erre kínokkal teli őrjöngései szép, vigasztaló álommal szövednek, látja a napot anélkül, hogy vakítanának a sugarai, mint a legtisztább aranyfürdő. Középe felfúvódik és a magasba tör: éppenséggel ugyanebből az anyagból jön létre Krisztus a kereszten; a feszület oldalán egy szép Szent Szűz, a legtetszetősebb helyzetben és mintegy mosolyogva. Két oldalt két gyönyörű angyal, ugyanabból az anyagból. Mindezt valóban látta és illedelmesen, hangos szóval megköszönte Istennek. Agóniában fetrengett, de ő volt az évszázad legnagyobb aranyművese és az a látomás, amellyel az ég megédesítette

agóniáját, egy aranyműves munka látomása volt. A halál küszöbére görnyedve, álmai nem egyéb anyagból voltak, mint abból, amelyből kezei remekművet voltak képesek teremteni. És ismeri ön Frenhofert, a festőt?

HAMMER: A „Chef d' oeuvre inconnu” hőset? Természetesen.

BALZAC: Ő Mabuse⁵ egyetlen tanítványa. Eltanulta mesterétől a forma szörnyű titkát, az igazi formáét, a fényből és árnyékból megmintázott emberi test titkát. Tudja, hogy a körvonal nem létezik. Tanulmányai Giorgione fényerejével és Tiziano húsvörösével izznak; és ő megveti ezeket a tanulmányokat. Pourbus imádja, és Nicolas Poussin⁶, aki megismerkedik vele, reszket előtte, akár egy démon előtt. Ez az ember tíz éve egy meztelen női alakon dolgozik, és senki sem látta a képet. Ugye emlékszik, hogy folytatódik a történet. Poussin olyan zaklatott, oly megrendült a festészetnek eme a démonától, hogy szerelmesét, egy bájos húszéves teremtést kínál neki modellnek. Úgy mondják, ennek a Gillette-nek volt a legszebb teste, amire festő szeme valaha is vetődött. Őt felajánlani az öregnek a szerelem legőrültebb áldozata volt a művészet oltárán, a zseninek, a dicsőségért. Ördögi kísérlet volt, hogy a legdrágábbat prédára bocsátotta, hogy részesüljön az alkotás embertelen gyönyörűségéből. És az öreg? Alig veszi észre a nőt. Tíz éve a képében él. Olyan örjögésben, ami alig marad abba, érzi, hogy él ez a festett

⁵ Gossaert, Jan, Mabuse néven ismert, 1478–1532 flamand festő;

Egy római utazás hatására (1508–09) Gossaert eltávolodott a flamand hagyományoktól. Az olasz reneszánsz stíluselemeit és motívumait közvetítette a flamand művészet felé, és ezzel a romanizmus előkészítője volt. Mindenekelőtt mitológiai tárgyú képei jelentősek, mint Neptun és Amphitrite (1506 Berlin Museuminsel) és a Danae (1527 München, Alte Pinakothek). Gossaert helyenként jól kapcsolta össze az itáliai formát a középkori témákkal, mint Lukasmadonna (Bécs, Kunsthistorisches Museum).

⁶ Nicolas Poussin, 1593. 06. 15. –1665.11.19. fr. festő;

—1624-ben Rómába ment

—1640-ben XIII. Lajos hívására Párizsba, 1642-ben visszatért az érettrenezánsz fővárosba.

— antik tanulmányok, antik mitológiai témák

Poussinisták

Francia művészeti teoretikusok és festők csoportja, akik a rubenistákkal szemben a kontúrokat részesítették előnyben Poussinra hivatkozva a színekkel szemben. 1671-től folyt a C. Le Brun által vezetett művészeti vita. Az ellentétes oldal, melynek élén R. de Piles állt, aki a XVII. sz. végétől a kolorizmus elismeréséért harcolt, a de a vita a XIX. sz. közepéig tartott és csak az absztrakt festészet megjelenésével vesztett jelentőségéből.

test, érzi, hogy körbelengi a levegő, érzi lélegezni, aludni, megelevenedni ezt a pöréséget, érzi, hogy közeledik az eleven-kilépéshez. Mit adhatna neki még egy élő asszony, egy igazi test? Ezt a valóságos női testet, a világ összes formáját és színét, minden árnyékát, félárnyékát és összhangját, ha lehet, még borúsabban, egy titkos, csak számára felfogható vonatkozásban látja művét illetően. Az ő számára a világ egy kikanalazott tojás héja. Ami a lelkének a világból létezett, belevitte a képébe. Milyen hiábavaló, hogy felkínálnak neki egy gyümölcsöt, és ha az még e föld legbájosabbja is lenne, amellyel szemben egyszersmindenkorra bezárultak lelkének kapui. Mily groteszk és hiábavaló áldozat. Íme a művész: amikor fiatal, amikor a művészetnek szenteli magát: Poussin — és mire érett, amikor már majdnem Pygmalion, amikor szobra, istennője, kezei alkotása kezd szembejönni vele: Frenhofer. És Gillette: ő az élmény, az élmények teljessége, az élet lehetőségeinek édes teljessége: és az egyik, a fiatal kész feláldozni őt, és a másik már nem képes értékelni azt.

Az élet! A világ! A világ a munkájában van, és a munkája az élete. Beszéljen abban a pillanatban egy játékosnak, egy igazinak a világról, amikor épp fogadnak. Beszéljen éppen abban a pillanatban egy gyűjtőnek arról, hogy a felesége görcsökben fetreng, hogy a fát letartóztatták, hogy felgyűjtják a házát, amikor szemei a kereskedő boltocskájában fölfedezik a limoges-i Nardon Penicaud egyik zománcát, vagy egy olyan jellegű spanyolfalat, amit pompadourinak kezdenek nevezni, melynek bronzait Clodion mintázta. Olyan pillantással fogja nézni, mint Lear néz meg mindenkit a pusztán, aki el akarja téríteni őt attól, hogy hálátlan lányok azok, akik Edgar nyomorúságát és minden boldogtalan teremtés nyomorúságát okozták. Minden szem megleli olykor a lélek eme magasztos pillanatát, mely nem akarja felfogni, hogy az ő ügyén kívül is akadhat még valami a világon.

HAMMER: *szerényen* Lear ezt a harmadik felvonásban mondja; ezen a helyen örültnék tekinthető.

BALZAC: Bárki az, kedves báró, és éppen az élet szép, magasztos, igazi pillanataiban. Éppúgy, mint Lear, természetesen, éppúgy.

HAMMER: Hogyan, Balzac úr, ilyen szűk, ilyen szomorú határokat akart szabni tehetségének? A kóros, magát felemészítő létezés légkörét, egy rögeszme ronda, vak elharapódzását, ezt a sötétet és korlátoltat akarta ábrázolása tárgyául választani ahelyett, hogy a szí-

nes emberi életbe nyúlna bele? Nem annak értette a módját, hogy kell mindig az újat, mindig az érdekeset megragadni?

BALZAC: Az én alkotó tevékenységemnek, báró, sohasem voltak más törvényei, mint ezek, amiket itt kifejték önnek. De sohasem vágyódtam arra, hogy kialakítsam ezeket magamban. Úgy látszik, megfertőz a filozofikus Németország. Csupán attól tartok, báró, hogy ön teljesen félreért engem, ha azt feltételezi, hogy a világon bármi is kívül esik az érdeklődési körömon. Nem tudom, mit nevez ön „kórosnak”: de azt tudom, hogy minden emberi lény, mely ábrázolásra méltó, felemészti önmagát és az egész világból e tűz táplálására kizárólag az égéshez szükséges elemeket szívja magába, ahogy a gyertya vonja el a levegőből az oxigént. Tudom, hogy ki hozta divatba a „kóros” szót a költői ábrázolással kapcsolatban: Goethe úr, nagyon nagy tehetség, talán a legnagyobb, melyet nemzete teremtett, egy olyan férfi, akinek ereje, mellyel a fogalmak és felismerések hadait a gondolkodás egyik területéről a másikra veti be, nem kevéssé csodálatos, mint az, mellyel Napoleon vetette be katonai hadait a Pón vagy a Visztulán túl. Csakhogy azokat a fogalmakat, melyekkel szelleme fénylő nyilait a világba lövellte, éppoly kevéssé feszítik meg a gyengébb karok, mint Odüsszeusz íját. De méltányolom az ön kifejezéseit: „kóros”, „eszelő” — mindegyiket elfogadom. Sőt, az a világ, mely az én agyamból bújjik elő, örültekkel van benépesítve. Olyan örültek mind az én teremtményeim, olyan csökönyösen ragaszkodnak rögeszméikhez, olyan képtelenek mást látni a világból, mint amit lobogó pillantásukkal szórnak belé, olyan esztelenül, amikor Lear, mivel egy szalmacsutakot Gonerilnek vél. De ilyenek ők, mert emberek. Azért nincsenek élményeik, mert egyáltalán nem léteznek élmények. Mert az ember lelke egy magát emésztő tűz, fájdalmas égés, üvegolvasztó kemence, amelyben az élet képlékeny tömege elnyeri formáját, bájosan virágszerű, mint Murano száras poharai, vagy hősie, fémes visszaverődéstől szikrázó, mint Deruta és Rhodos fazekasműhelyei. Mert minden nemzedék tudatosabb, mint az előző volt; mert a saját, az élet minden lélegzetvételével végbenemő vegyi folyamataink egyre inkább elbontják az életet, úgy, hogy még a csalódások sem, az illúziók elvesztése, ez a kikerülhetetlen élmény sem egyben fog az élet mély kútjába zuhanni, hanem porrá őrlődve, atomokká, minden egyes lélegzetvétellel: annyira, hogy 1890 vagy 1900 már egyáltalán nem fogja érteni, hogy mit akartunk az „élmény” szóval kifejezni.

Kóros! Csak értelmezzük lehetőleg elég tágan a fogalmakat, és bele fog férni a pokol és a menny. Én legalábbis nem szándékozom lemondani egyikről sem.

Mindenben, mindenben egy fétis csírája rejtőzik, egy istené, egy mindent átfogó istené. Hagyjuk a hűséget annak, aki a hűség-ből teremtette meg az istenét. Én azt is látom, aki a hűtlenségből kovácsolta istenét. Tudni kell szemügyre venni Beethovent Casanova és Lauzun mellett. Azt, akinek nem volt szüksége asszonyra amellet, akinek minden asszony kellett. Minden egy birodalom, és mindenki Napoleon a magáéban. Nem taszítják egymást ezek a birodalmak, szellemi szférák ezek: boldog az, aki képes hallani a zenéjét.

Sőt, démonok a teremtményeim mind, és én ültettem az esztelenség kénes tüzét a fejükbe. Beismerem! De rám is tartozik, kedves báró, hogy az ön német műzsája, az ön olimpuszija, hogy ez a weimari aggastyán démon volt, és nem a kevésbé szörnyűek közül való. Nem akarom őt a „Wertheren” lemérni: megtagadta ifjúsága eme tüzét. De az egész ember, de az egész költő, de az egész lény! Azt hihetném, hogy ismertem őt: szemének rettenetesebbnek kellett lennie, mint Klingsorénak, a mágusnak, rettenetesebbnek, mint Merliné, akiről az járja, hogy szemei feneketlen aknaként vezettek a pokol mélyeire, rettenetesebbnek, mint Medúzáé. Ölni tudott ez a szörnyű ember, egy pillantásával, szája egy leheletével, olimposzi vállalai rándításával: kővé tudta dermeszteni az ember szívét, meg tudott ölni egy lelket és utána el tudott fordulni, mintha mi sem történt volna, és utána oda tudott menni a növényeihez, a köveihez, a színeihez, melyeket a fény szenvedéseinek és tetteinek nevezett, és amelyekkel beszélgetéseket folytatott, elég erélyesen ahhoz, hogy meginogjanak az égbolt csillagai. Voltak olyan idők, amidőn elégettek volna, és voltak olyan idők is, amikor imádták volna. Hagyta, hogy sorsa, mely a lénye volt, lényének, mely sorsa, minden áldozatot meghozzon, melyeket a démonoknak meg kell hozniuk. Amit Napoleon a csillagának nevezett, azt ő a lelke harmóniájának. És ennek a fénylő varázskastélynak, amit elévülhetetlen anyagból épített fel, úgy gondolja, hogy annak nem voltak tömlőcei, melyekben foglyok a lassú haláltól nyöszörögnek? De ő kegyeskedett nem meghallani őket, mert ő nagy volt. Sőt, ugyan ki ölte meg Heinrich von Kleist lelkét, ugyan ki? Ó, én látom őt, a weimari aggastyánt. El fogom mesélni, el fogom mesélni az egészet. Ő nagyobb és rettene-

tesebb, mint a trójai ló, de én be fogom lökni művem kapuit és bevezetem. Séraphitus-Séraphita mellett fog állni, mint ahogy a pisai temetőben a ferde torony és a keresztelőkápolna egymás mellett állnak és egymásra tekintenek, némán, hatalmasan, dacolva a századokkal.

Ó, én látom őt, és mily borzalmas révület őt látni. Ott látom, ahol él, ahol az élete van: hátrahagyott művei harminc vagy negyven kötetében, nem életrajzírói locsogásában. Mert azon múlik, hogy ott lássuk a sorsokat, ahol az isteni anyagban kidomborodnak. Ismerek egy asszonyt, egy nem neves asszonyt, és sohasem lesz híres: egy elnyomásban sínylődő ország leánya; a fantázia démonja, az egyszerűség gyermeke, a tapasztalat matrónája, férfi agygal, asszonyi szívvel; szerelme, hite, fájdalma, reménye, álmai olyanok, mint a láncok, elég erősek ahhoz, hogy egy világot tartsanak a feneketlen szakadék fölött: és az élete, sorsa, lelke némelykor az arcára van írva, annak, aki ezt képes látni: így áll Goethe sorsa a műveiben.

A sorsokat ott kell olvasni, ahol meg vannak írva: ez minden. Erő kell ahhoz, hogy mind meglássuk, ahogy felemésztk magukat, ezek az élő fáklyák. Mindet egyszerre kell látni, a rettenetes kert fáihoz kötve, melyet csupán az ő tüze világít be: és a legfelső teraszon kell állni, az egyetlen nézőnek, és a lant húrjain azokat az akkordokat kell keresni, amelyek összekapcsolják a mennyet, a poklot és ezt a pillantást.

Ebben a pillanatban a külső kertkapun egy hintó hajtott be, melyben von Hanska asszony, született Rzewuska ült. Balzac megfordult Mirabeau módjára egy mozdulattal, hogy láthassa, ahogy a jövevény belép a gesztenyefák között; és senki sem merészelt volna újra fölvenni a beszélgetés fonálát, melyet a testhelyzet illeté váló megváltozása szakított félbe.

Hugo von Hofmannstahl
Fordította: Joó Katalin

Szeged